‘Burgerdeugd of burgermansdeugd? Het beeld van Jacob Cats als nationaal zedenmeester’

Joost Kloek

bron

Joost Kloek, ‘Burgerdeugd of burgermansdeugd? Het beeld van Jacob Cats als nationaal zedenmeester.’ In: Remieg Aerts en Henk te Velde (red.), *De stijl van de burger. Over Nederlandse burgerlijke cultuur vanaf de middeleeuwen.* Kampen, 1998, p. 100-122.

Zie voor verantwoording: https://www.dbnl.org/tekst/kloe003burg01_01/colofon.php

Let op: boeken en tijdschriftjaargangen die korter dan 140 jaar geleden verschenen zijn, kunnen auteursrechtelijk beschermd zijn. Welke vormen van gebruik zijn toegestaan voor dit werk of delen ervan, lees je in de gebruiksvoorwaarden.

dbnl digitale bibliotheek voor de Nederlandse letteren

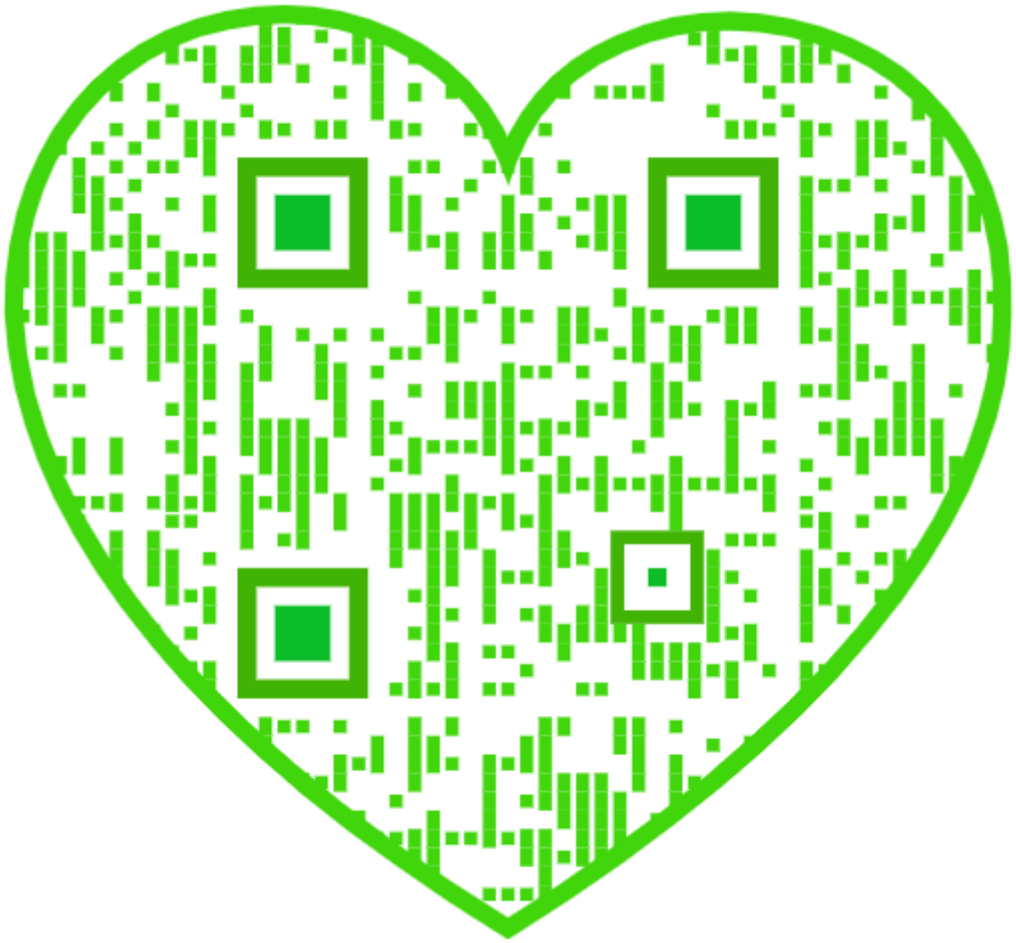

Burgerdeugd of burgermansdeugd? Het beeld van Jacob Cats als nationaal zedenmeester [1]

Joost Kloek

Jacob Cats (1577-1660) is de geschiedenis ingegaan als de belichaming van de Nederlandse burgerlijkheid. [2] Geen wonder: zijn werk excelleert in kwaliteiten die voor ons in het begrip 'burgerlijk' liggen besloten. Het is kunst die geen hoge vlucht neemt maar die put uit het leven van alledag. Zij bezielt niet tot idealisme, tot heroïsche gevoelens, maar levert hechte zedelijke beginselen en praktische levenslessen. Zij is niet roekeloos en niet gedreven maar bezonnen, nuchter en tolerant. Dit is de ene pijler van Cats' burgerlijke reputatie: het pragmatische karakter van zijn literaire werk. De andere pijler is zijn populariteit. Jacob Cats is ook de geschiedenis ingegaan als dichter voor zijn volk - een volk van burgers. Anders dan de andere grote dichters van zijn tijd - Vondel, Hooft, Huygens - richtte hij zich niet alleen tot de elite maar ook en vooral tot de brede massa. Schama bijvoorbeeld noemt hem een auteur 'voor alle Nederlanders' en stelt zijn publiek voor als 'een uitgebreide familie'. [3] Beide aspecten, pragmatisch moralisme en brede verbreiding, zijn verenigd in een beeld dat mag gelden als stereotype van de nationale burgerlijkheid. In alle vaderlandse huiskamers, zo wil de overlevering, lagen twee monumentale

1 Met dank aan Marijke Meijer Drees die bereid was de tekst kritisch door te lezen.

2 Onlangs nog M.A. Schenkeveld, *Dutch Literature in the Age of Rembrandt. Themes and Ideas* (Amsterdam/Philadelphia 1991) 31: 'in many ways "Father Cats" is really the embodiment of Dutch Christian bourgeois culture'.

3 S. Schama, *Overvloed en onbehagen. De Nederlandse cultuur in de Gouden Eeuw* (Amsterdam 1988) 564-565.

boeken onder handbereik op de schoorsteenmantel: de bijbel en Vader Cats. [4]

Over het feit dat Cats een stempel heeft gezet op de Nederlandse beschaving bestaat dus weinig verschil van mening. Omstreden is echter de heilzaamheid van zijn invloed. Lange tijd heeft men de dichter bewierookt als een van de grote voorbeeldfiguren van de zeventiende eeuw. Daaraan kwam een eind in 1863 toen Conrad Busken Huet in een verwoestend opstel Cats aan de kaak stelde als 'inkarnatie van den nederlandschen daemon', bij wie burgerlijkheid in benepenheid is ontaard, en deugdbetrachting in fatsoensbekommernis. Als er iemand verantwoordelijk is voor het platte, berekenende en schijnheilige in het Nederlandse volkskarakter, zo foetert Huet, dan is het Jacob Cats.

Tegen dit vonnis leek lange tijd geen appèl mogelijk; de nuancerende kanttekeningen die latere neerlandici erbij plaatsten, hebben niet echt tot rehabilitatie geleid. Sinds enige tijd toont de koers van Cats echter tekenen van herstel. Zo speelt zijn werk een bijzonder prominente rol in Schama's al aangehaalde *Overvloed en onbehagen*. Schama kenschetst de Nederlandse samenleving van de zeventiende eeuw als fundamenteel burgerlijk, waarbij hij die kwalificatie bedoelt in de klassiek republikeinse zin. In Cats ziet hij degene die meer dan wie ook de burgerlijkheid in deze betekenis verbeeldde in zijn werk en via dat werk verbreidde. Cats - als schrijver uiteraard - is voor Schama veeleer de robuuste *civis* dan de platte *bourgeois* zoals getekend door Huet. Ook in de neerlandistiek tekent zich een eerherstel voor Cats af. In enkele recente publicaties wordt hij voorgesteld niet als de bederver van zijn volk maar juist als voorman van een burgerlijk moreel offensief waarmee weer richting werd gegeven aan een samenleving die door politieke, sociale en religieuze breuken gedesoriënteerd was. [5]

Het feit dat Cats vereerd, veroordeeld en weer gerehabiliteerd

4 Bijv. D. ten Berge, *De hooggeleerde en zoetvloeiende dichter Jacob Cats* ('s-Gravenhage 1979) 77.

5 A. Agnes Sneller en B. Thijs, 'Nawoord' in: Jacob Cats, *Huwelijk* (Amsterdam 1993). P. Dijstelberge, 'De vergeefse strijd tegen het lichaam' in: Idem, J. Bos en J.A. Gruys ed., *Cats Catalogus. De werken van Jacob Cats in de Short-Title Catalogue, Netherlands* (Den Haag 1996) 7-22.

is kunnen worden als erflater van de Nederlandse burgerlijkheid, roept natuurlijk vragen op: interpretatieve vragen aangaande de betekenis van zijn werk, historiografische vragen omtrent de herleiding van een collectieve moraal tot de invloed van individuen, semantische vragen omtrent de elasticiteit van de kwalificatie 'burgerlijk'. En ook dringt zich de vraag op - en die zal ons hier verder bezighouden - wanneer het beeld eigenlijk is ontstaan van Cats als degeen die bij uitstek vorm gaf aan 'de stijl van de burger', en waarom de dichter in die hoedanigheid zulke tegengestelde appreciaties heeft opgeroepen. De geschiedenis van Cats' reputatie kan misschien enig licht werpen op de vanzelfsprekendheid waarmee de kwalificaties 'Nederlands' en 'burgerlijk' traditioneel worden verbonden.

De zeventiende eeuw

Gold Cats al bij zijn leven als een soort morele vader des vaderlands? Troffen zijn tijdgenoten zijn werken al aan in ieder huishouden? Zagen zij hem als iemand die brede kringen verenigde in een nieuwe burgerlijke ethiek? Het zijn voor de hand liggende vragen maar het antwoord erop kan slechts verkennend zijn. De dichter aan wie in onze literatuurgeschiedenis een ongeëvenaarde invloed is toegeschreven, is nog niet tot onderwerp gekozen van een receptie-historisch onderzoek. [6] Vooropgesteld kan worden dat Cats in de zeventiende eeuw zeer populair is geweest. In de reacties op zijn werk - voornamelijk lofdichten van collega-dichters - wordt verscheidene malen gewag gemaakt van zijn vermogen om jong en oud en geleerd en ongeleerd aan zich te binden. [7] Een anonymus kent hem zonder aarzelen de publieksprijs toe:

6 Wel is er al veel documentatie verzameld door G. Kalff, 'Jacob Cats' in: Idem, *Studiën over Nederlandsche dichters der zeventiende eeuw* 2 dln. (Haarlem 1901) I, 129-267 en vooral door H. Smilde, *Jacob Cats in Dordrecht: leven en werken gedurende de jaren 1623-1636* (Groningen 1938) hfdst. X.

7 Lofdichten zijn verzameld in *De Zeeusche Nachtegael ende des selfs dryderley gesang* (Middelburg 1623), in de edities van *Alle de wercken* en in *Lof- en rouwgedichten en grafschriften op den heere J. Cats* (Z.p. z.j., [ca. 1660]).

‘Syn Rymen, die hy schreef met klaeren heldren int
Die hebben hem gemaeckt by duysenden bemint. (…)
So boven andere de Dicht-kunst is te prysen,
Die 't meeste volck behaegt, so is de Heere Cats
(…) de Lof-krans toe te wysen.’ [8]

Ook het feit dat Cats' werken relatief vaak en in verschillende uitvoeringen herdrukt zijn, wijst op een brede verbreiding. [9] Bovendien zijn er enkele imposante oplagecijfers overgeleverd: Jan Jacobsz. Schipper, een van Cats' uitgevers, schat in 1655 dat er in totaal vijftigduizend exemplaren van *Houwelyck* zijn gedrukt en van enkele andere titels de helft daarvan of meer. [10]

Dit alles bewijst overduidelijk dat Cats een grote lezerskring heeft gevonden. Aan de andere kant moeten we die ook weer niet verabsoluteren. Dat Cats meer werd verkocht dan Vondel en Hooft, zoals onder anderen Schama beklemtoont, kunnen we op voorhand aannemen maar het is een weinig zinnige vergelijking. Vondel, Hooft en Cats zijn door de literatuurgeschiedschrijving in één canon verenigd maar ze bespeelden onvergelijkbare registers. De literaire omgeving van Jacob Cats is niet de sfeer van de ‘hoge’ genres maar die van de didactiek en het onderhoudende verhaal. [11] In deze literaire grensgebieden, die pas de laatste jaren in de belangstelling van boek- en literatuurhistorici zijn komen te staan, waren frequente herdrukken geen zeldzaamheid. Ook verscheidenheid in de uitvoering van hetzelfde werk, van luxueus en verfijnd tot goedkoop en slordig, blijkt in deze regionen een bekende strategie te zijn geweest om zowel

8 *Lof- en rouwgedichten* V5. Een - eveneens anonieme - tegenstem levert dezelfde bundel overigens ook: ‘Hy werd wel in ons land, maar buyten meer geprezen, / Daer hy meest is geacht, daer hy meest werd gelesen, / Ons land is veel te kleyn, op dat het hem besluyt’ (V3).

9 Dijstelberge, Bos en Gruys ed., *Cats Catalogus*. Een volledige bibliografie van *Sinne- en Minnebeelden* in Jacob Cats, *Sinne- en Minnebeelden*, H. Luijten ed. 3 dln. (Den Haag 1996) III, 1-58.

10 *Alle de wercken (...) van Jacob Cats (...)* (Amsterdam 1655) voorbericht.

11 E.K. Grootes, ‘De bestudering van populaire werken uit de zeventiende eeuw’, *Spektator* 12 (1982-83) 3-24, aldaar 20.

gefortuneerde als minder vermogende klanten te winnen. [12]

Dat is één relativering: Cats was niet de enige populaire schrijver. Een tweede is: de voorstelling dat Cats in ieder huishouden te vinden zou zijn geweest, kan natuurlijk nooit meer zijn dan een hyperbool. Allereerst kwamen in de zeventiende eeuw brede lagen van de bevolking nooit in contact met welke vorm van boekcultuur ook. Maar zelfs als we deze veertig, vijftig of misschien wel zestig procent van de Nederlanders buiten beschouwing laten, waren de door Schipper opgegeven cijfers bij lange na niet toereikend om alle huishoudens van een werk van Cats te voorzien. [13] En we spreken dan over individuele titels, en niet over de zeer kostbare folio- en kwarto-edities van de verzamelde *Wercken* die volgens de overlevering de bijbel plachten te flankeren.

Het is ook niet zo dat Cats' tijdgenoten hem voorstellen als iemand die een stempel op de Nederlandse beschaving zou hebben gedrukt. Zeker, zij prijzen hem als dichter van stichting, deugd en

12 Enkele frequent herdrukte titels komen ter sprake bij B. van Selm, '"Almanacken, lietjes, en somwijl wat wonder, wat nieus". Volkslectuur in de Noordelijke Nederlanden (1480-1800): een onbekende grootheid', *Leidschrift* 5 (1988/89) 33-68, aldaar 57-58. Over verscheidenheid in de uitvoering van een zelfde werk bijv. L.P. Grijp, 'Voer voor zanggrage kropjes. Wie zongen uit de liedboekjes in de Gouden Eeuw?' in: Th. Bijvoet e.a. ed., *Bladeren in andermans hoofd. Over lezers en leescultuur* (Nijmegen 1996) 96-125. Vgl. ook E. Stronks, *Stichten of schitteren. De poëzie van zeventiende-eeuwse gereformeerde predikanten* (Houten 1996) 85-87.

13 De door Schipper geschatte getallen, die betrekking hebben op een periode van dertig jaar, zijn door Van Selm omgerekend tot één werk van Cats per 1,7 huishoudens ('Almanacken' 48-49). Op deze berekening en op de conclusies die Van Selm eraan verbindt valt het nodige af te dingen. Onhoudbaar is de aanname dat de verkochte exemplaren hun weg vonden naar even zoveel huishoudens; dit zou immers betekenen dat er normaliter niet meer dan één titel van Cats in een huishouden werd aangeschaft. Verder ignoreert Van Selm de export naar de Zuidelijke Nederlanden, die volgens dezelfde Schipper zeer aanzienlijk was. Bovendien is de schatting van een half millioen huishoudens een momentopname; over dertig jaar genomen zijn het er natuurlijk veel meer. (Daar staan wel weer overgeërfde exemplaren tegenover.) In dit verband kan ook nog op de reeds aangehaalde anonymus gewezen worden die spreekt over 'by duysenden bemint' en niet over tien-, laat staan honderdduizenden.

een enkele maal ook van ‘de *Burgerlyke Plicht*’. Dit laatste is overigens een woordelijke echo van de voorrede van *Sinne- en Minnebeelden*, die immers amoureus, burgerlijk - dat is: maatschappelijk - en stichtelijk konden worden uitgelegd. Of hij als zodanig diepgaande invloed heeft uitgeoefend laten ze echter in het midden. Het meest pertinent is nog Jeremias de Decker als hij stelt

> ‘Dat Cats alleen door zijn gedicht
> Meer blinde zielen brocht tot licht,
> Meer dertele tot schamen,
> Als all ons' Dichters t'samen.’ [14]

Daartegenover staan sceptici die vrezen dat met name de jeugd minder aangetrokken wordt door Cats' stichtelijke lering dan door zijn veelal amoureuze stof. Het is natuurlijk het risico van de Catsiaanse formule ‘wormcruyt met suiker’ dat slechts de suiker wordt afgelikt. Zo merkt Jan de Brune in 1644 op: ‘Ik hoorde onlanx de boeken van Heer de Raad-pensionaris Cats, de Bibel des jeugts noemen. Gewisselik zijnder honderden van jonge lui, dewelke die schriften neerstiger doorneuzelen, dan zy de heilige blâren doen.’ [15] En een ander maakt melding van ‘Het tochtig jeuken dat den armen hals voor dezen, / Al Katsig [= krols] had gemaakt van veel in Kats te lezen.’ [16] Daarmee zijn we geattendeerd op een derde reden om Cats' invloed niet te verabsoluteren: uit de gretigheid waarmee hij werd gelezen mag niet zonder meer een even grote begerigheid naar zijn deugdleer worden afgeleid.

Bovenstaande aanhaling uit De Brune is trouwens om nog een andere reden interessant: het is de *enige* zeventiende eeuwse plaats

14 In een lofdicht, opgenomen voor *Tachtigh-jarige bedenkingen*, in Schippers editie van *Alle de wercken* van 1658.

15 Jan de Brune de Jonge, *Wetsteen der vernuften, oft bequaem middel, om van alle voorvallen zaken, aardighlik te leeren spreken* 2 dln. (1644-1659) I, 49.

16 Het citaat bij Kalff, ‘Jacob Cats’, 262, helaas zonder bron. Vooral *Self-stryt (...) verthoont in (...) Joseph, ten tijde hy by Potiphars huys-vrouwe wiert versocht tot overspel* riep kritisch commentaar op. Zie Ten Berge, *Cats*, 62 en E. de Jongh, ‘Erotica in vogelperspectief. De dubbelzinnigheid van een reeks 17de-eeuwse genrevoorstellingen’, *Simiolus* 3 (1968-69) 22-74, aldaar 62.

waar de bijbel en Cats in één adem worden genoemd. Er wordt ongeveer het tegengestelde mee bedoeld van wat de overlevering suggereert… En om dan ook maar meteen af te rekenen met een ander geliefd cliché: er zijn nauwelijks aanwijzingen dat de koosnaam 'Vader Cats' al tijdens het leven van de dichter in brede lezerskringen gebruikelijk zou zijn geweest. Het waren zijn collega-dichters die hem ermee als hun nestor huldigden. [17] De conclusie van deze verkenning moet zijn dat het beeld van Cats een eigen leven is gaan leiden. De Jacob Cats van het nageslacht is een gemythiseerde versie van Jacob Cats zoals hij door zijn tijdgenoten werd waargenomen. De vraag is dan: hoe kon die overlevering tot stand komen?

De achttiende eeuw

Tot zeker het eind van de zeventiende eeuw lijkt de ster van Cats niet of nauwelijks te zijn verbleekt. Daarna vinden we aanwijzingen dat hij uit de gratie begint te raken. In 1726 verscheen er nog een folio-editie van *Alle de Wercken*, daarna was het voor lange tijd gedaan met de monumentale verzameluitgaven. Ook de stroom van herdrukken van de afzonderlijke werken werd allengs dunner. Bovendien schijnt het in literaire kringen omstreeks deze tijd *bon-ton* te zijn geworden om op Cats neer te kijken. In het voorbericht bij de voorlaatste folio-uitgave, in 1712, wordt voor het eerst schamper gesproken over 'opgeblazene windbuylen' die slechts 'als met geschorte neuzen' over de dichter spreken. Van vier jaar later dateert een terloopse mededeling van de dichter Claas Bruin dat er

17 Johanna Coomans noemt Cats in 1623 de 'Vader der Poëten' in *De Zeeuwsche Nachtegael*. Met deze bundel namen de Zeeuwse dichters afscheid van de naar Dordrecht vertrokken Cats, door hen als hun hoofdman beschouwd. Dezelfde eretitel krijgt Cats twee keer in de *Lof- en rouwgedichten*, terwijl één dichter hem aanspreekt met 'Doorluchte Vader'. Voorts roept Lescaille in zijn lofdicht in *Alle de Wercken* uit: 'Groot-achtbre Vader Cats (…) Gij zijt mijn Vader in de kunst'. De eerste suggestie van een nationaal vaderschap is te vinden in de folio-editie van *Alle de wercken* uit 1712: 'de gemeenzame, en goed rond, goed Zeeuwsche naam, van VADER CATS, zal, zo lang Nederlandt, Nederlandt is, by deszelfs inwoonders in een dierbaer geheugen blyven'.

velen zijn die zich smalend uitlaten over Cats' ‘heerlyk dichtwerk’. Puur dichterlijke kinnesinne, denkt Bruin. [18]

Iets uitvoeriger is in 1720 Lambert Bidloo in het *Panpoëticon Batavum*. Cats, zo stelt hij, is een toonbeeld hoe het ‘veranderlyk geval’ [= lot] ook dichters treft. Eertijds gelauwerd als geen ander, wordt hij nu veracht en beschimpt:

> ‘Wat gaat men schots [= schamper], en vuyl den Man in 't graf verwyten!
> “Dat zyn *Gedigt* slechts is tot Kind'ren tydverslyten;
> “Der Vrysters Bybel, daar een Man zich stomp aan leest;
> “Waar in de *Poësy* noyt schonk yts van haar geest.’ [19]

De huidige dichtliefhebbers, aldus Bidloo, eisen een hoge vlucht van de verbeelding en een verheven taalgebruik; zij verachten daarom eenvoudige stichtelijke en vertellende poëzie. Hijzelf wil echter graag een lans breken voor Cats' zedelijke nut, zijn geestelijke stichting, zijn welbewuste keuze om ‘voor een laag Verstand niet al te hoog te dryven’. Daarbij prijst hij Cats' wijsheid en zijn levendige schildering.

Op vergelijkbare wijze neemt ruim een decennium later, in 1732, Justus van Effen Cats' eenvoud in bescherming tegen opgeblazen poëtische pretenties. Hoe is het mogelijk, zo vraagt hij zich in het zevenendertigste vertoog van de *Hollandsche Spectator* af, dat de hoog vereerde Cats ‘by de hedendaagsche Digters en liefhebbers van de konst’ zo in diskrediet is geraakt. [20] Van Effen wil best erkennen dat Cats gebreken heeft: de dichter is te woordenrijk en grijpt te gemakkelijk naar de stoplap. [21] Maar wat Cats níet mag

18 Claas Bruin, *Kleefsche en Zuid-Hollandsche Arkadia (...)* (Amsterdam 1716) 70.
19 Lambert Bidloo, *Panpoëticon Batavum (...)* (Amsterdam 1720) 123-124. Cursivering Bidloo.
20 *De Hollandsche Spectator* nr. 37 (1732) 50. Het vertoog is min of meer een vervolg op nr. 3 en nr. 24.
21 Dezelfde tekortkomingen waren een paar jaar eerder ook al genoemd door Abraham Luiscius in zijn verder buitengewoon lovende bespreking van Cats in *Het algemeen historisch, geographisch en genealogisch woordenboek* 8 dln. ('s Gravenhage 1724-1737) III (1726), 273.

worden verweten, is dat ‘zyne uitdrukkingen naar de Poëtische Godentaal niet swemen, dat ze te gemeen [= gewoon], te verstaanbaar zyn, en door niets hoogdravens magtig, 't gehoor te verrukken’ (51-52). De modieuze jacht op het verhevene, aldus Van Effen, ontaardt maar al te vaak in duisterheid en doet vergeten dat er soorten poëzie zijn waarbij ‘hoogdravende’ taal niet past. En in juist díe soorten acht hij Cats de onovertroffen meester, met zijn vermogen om door levendige voorstellingen in het hart van de lezer, van welke leeftijd ook, ‘naar zyn welgevallen de beoogde passien en driften te verwekken’ (54).

Tot zover zijn Van Effens beschouwingen zuiver poëticaal. Maar helemaal aan het einde van zijn apologie geeft hij, min of meer bij wijze van appendix, ook nog een niet-poëticale reden voor zijn waardering: ‘Ik zal hier nog byvoegen, dat 'er in het werk van onzen Poëet, een allerwegens doorstralend Character wordt ontdekt, 't welk aan 't zelve voor een deugdlievend hart een wondere aangenaamheid byzet. Men vind 'er over al de baarblykelyke tekenen van eene ouderwetsche ongevynsde eenvoudigheid; men kend hem voor een trouw Vaderlander, een gedienstig vriend, een kuisch minnaar, een deftig [= zedig] en teder gemaal en huisvader, en dit alles is in hem gestaafd en vercierd met eene standvastige, en altyd tot groter volmaaktheid strevende Godvrugt’ (56). Het is hier voor het eerst dat we Cats als belichamer van de burgerdeugd in het licht zien gesteld. Van Effen gebruikt de kwalificatie ‘burgerlijk’ niet maar hij kent aan Cats wel precies die deugden toe die hij elders in de ‘fatzoenlyke burgerman’ zo waardeert: godsvrucht, oprechtheid, eenvoud, ijver, vaderlandsliefde, huiselijkheid. [22] Het zijn de karaktereigenschappen die hij in de bovenlaag verloren ziet gaan, mede als gevolg van een Frans - dus onvaderlands - georiënteerde levensstijl.

Als Van Effen uitwassen van wuftheid, spilzucht, trots en dergelijke aan de kaak stelt, dan staat steeds op de achtergrond de ideale vaderlander, zoals belichaamd door Jacob Cats. Dat betekent overigens nog niet dat Van Effen al een scherp contrast aanbrengt tussen de burgerlijke deugdzaamheid van weleer en de eigentijdse verdorvenheid. Zijn kritiek is eer ironisch-afstandelijk van toon dan fel geëngageerd. Zijn lofprijzingen van de burgerlieden zijn niet

22 Bijv. de vertogen 3 en 40.

altijd vrij van de superioriteitsgevoelens van de man van de wereld. [23] Dit werd anders bij de volgende generatie. Deze zag de politieke en economische macht van de Republiek steeds duidelijker afkalven. Vrijwel zonder uitzondering werd de oorzaak daarvan in een moreel verval gezocht, in een vervreemd raken van het oorspronkelijke vaderlandse karakter. De enige manier om de neergang fundamenteel te keren, zo meende men, was dan ook een terugkeer naar de eertijds in ere gehouden deugden.

Het is in deze discussies over verval en herstel dat de woorden burger en burgerlijk een soort sleutelfunctie krijgen. Hierbij verschuift de betekenis in de richting die zich al bij Van Effen aftekende. De burger zoals die in de achttiende eeuw als ideaal gestalte krijgt, verenigt in zich de traditionele republikeinse verantwoordelijkheid van de *civis* met de huiselijke deugdzaamheid van de middenlaag, de 'fatzoenlyke burgerman'. Juist op die huiselijke deugden werd steeds meer nadruk gelegd, in allerlei spectators, in genootschapsverhandelingen en in het bijzonder in het programma van de *Maatschappij tot Nut van 't Algemeen*. Dat had zijn reden. Dit appèl maakte het immers mogelijk om groepen die geen politieke of maatschappelijke verantwoordelijkheid droegen te mobiliseren: ook de handwerksman kon zijn steentje bijdragen door op zijn niveau en in zijn kring een goed 'burger' te zijn. Het mes sneed zo aan twee kanten: brede lagen van de bevolking konden worden ingeschakeld om aan het nationale herstel bij te dragen en bovendien ging het daarbij om groepen waarin de oude deugden, zij het veelal in ongepolijste vorm, naar algemene overtuiging het best bewaard waren gebleven.

In dit hersteloffensief was begrijpelijkerwijs behoefte aan inspirerende voorbeelden uit de tijd van de grote bloei. Zo ontstond een keurkorps van zestiende- en zeventiende-eeuwers in wie men de eigentijdse idealen herkende of projecteerde. Het hoeft weinig verbazing te wekken dat in dit gezelschap aan Jacob Cats een vooraanstaande plaats werd toegekend. Hij had zich immers een trouw dienaar van zijn vaderland betoond en bovendien had hij zich niet te goed gevoeld om in eenvoudige taal 'oud en jong, geleerd

23 Over deze ambivalentie P.J. Buijnsters, *Justus van Effen (1684-1735). Leven en werk* (Utrecht 1992) 266-267.

en ongeleerd' van de deugden van alledag te doordringen. Daarmee belichaamde hij het ideaal van de burger in republikeinse en in huiselijke zin - de burger die als gids de achttiende-eeuwse nazaten weer op het spoor kon zetten. Alle zeilen werden dus bijgezet om de dichter aan de dreigende vergetelheid te ontrukken. Juist het versmaden van Cats werd als bewijs opgevat dat het Nederlandse volk afvallig was geworden aan zijn oorspronkelijke identiteit.

In het hier gegeven bestek kunnen slechts enkele belangrijke promotoren van Cats de revue passeren. Allereerst had de dichter een toegewijde groep aanhangers in de medewerkers aan het eerste Nederlandse letterkundige tijdschrift, de *Bydragen*, rond 1765. Hun waardering voor Cats kwam overigens niet voort uit zorg over het zedenverval maar uit hun opvattingen over de waarde van de zeventiende-eeuwse dichters; net als Van Effen keerden zij zich tegen poëtische hoogdravendheid. [24] Maar een van hun argumenten gaat een belangrijke rol spelen in de canonisatie van Cats als de nationale, alle standen en groepen omspannende dichterlijke leermeester. De grootheid van Cats, zo betoogt onder meer *Bydragen*-medewerker Jan Macquet, is mede daarin gelegen dat hij verstaanbaar was voor iedereen, ongeacht leeftijd, rijkdom, ontwikkeling: 'Maar Cats heeft voor alle menschen, jong, oud, rijk, arm, verstandigen, gemeene lieden geschreven, en dat alles zoo eenvoudig, zoo naturelijk, dat men 'er zich over moet verwonderen. Hierom kan ik tot nog toe geene gegronde reden vinden, waerom Cats van sommigen als een veracht Dichter, zonder zwier wordt aengezien.' [25] In weerwil van die 'sommigen' stelt Macquet met genoegen vast dat er nog steeds geen dichter is die zo 'algemeen behaegt'. Zijn mede-Bijdrager Paludanus is echter pessimistischer: 'Cats ligt thans by de meesten, indien men de kinderen en oude luiden uitzonderd, achter de bank'. [26]

24 Over het debat rond deze kwestie: E.M. Wiskerke, *De waardering voor de zeventiende-eeuwse literatuur tussen 1780 en 1813* (Hilversum 1995) hfdst. 2.

25 J. Macquet, 'Verhandeling over de voortreffelijkheit der oude en hedendaegsche poëten', *Nieuwe Bydragen tot Opbouw der Vaderlandsche Letterkunde* 2 (1766) 79-150, aldaar 114.

26 U.D.B. [Petrus Paludanus], 'Over de navolging', *Nieuwe Bydragen* 1 (1763) 75-136, aldaar 95.

Tien jaar later vinden we Paludanus' taxatie bevestigd door de jonge Willem Bilderdijk. Bilderdijk, naar eigen zeggen een bewonderaar van Cats sinds zijn allerprilste jeugd [27], stelt onomwonden vast dat de eertijds zo geliefde dichter 'thands zijne wettig verkreegene achting bijna ten eenenmaale verlooren heeft, en naauwlijks meer dan van het plompe gemeen geleezen wordt'. [28] Dit laat geen ruimte voor misverstanden. Cats had, zo mogen we concluderen, omstreeks 1775 echt helemaal afgedaan, althans in de kringen waarin van enige beschaving sprake was. Het waren nog slechts marginale groepen die zich door de dichter wilden laten vermaken of stichten: kinderen, ouden van dagen en de cultureel onmondige massa. De curve van Cats' reputatie verliep langs een onverbiddelijk neergaande lijn.

Mogen we dit inderdaad concluderen? Dan toch niet zonder voorbehoud. Opmerkelijk is dat de steeds weer bestreden critici van Cats zelf geen spoor hebben nagelaten. Van niemand uit deze periode is een negatief oordeel over de dichter bekend. Het zijn zonder uitzondering bewonderaars die zich roeren. Betekent dit dat Cats in werkelijkheid onverminderd in ere werd gehouden en dat zijn voorvechters imaginaire vijanden bestreden? Dat is hoogst onwaarschijnlijk: waarom zouden ze? We zullen mogen aannemen dat Cats in cultureel toonaangevende kringen inderdaad uit de gratie was geraakt als plat en eentonig. Dat is ook wel voorstelbaar: zijn poëzie kan weinig bekoorlijks hebben gehad voor de liefhebbers van de verhevenheid en het gepolijste vers van het heersende classicisme. Cats liet hen mogelijk zo onverschillig dat niemand een openlijke desavouering nodig vond. Maar waarschijnlijk is het ook zo dat naarmate Cats meer symboolwaarde kreeg in de strijd voor het nationale herstel, naarmate hij meer de belichaming werd van de oudvaderlandse eenvoud en oprechtheid, ook de

27 Hij zou al op anderhalf-jarige leeftijd de embleembundels hebben verslonden, 'die my zoo oneindig veel te denken gaven'. Aangehaald bij R.A. Kollewijn, *Bilderdijk. Zijn leven en werken* 2 dln. (Amsterdam 1891) I, 27.

28 W. Bilderdijk, 'Dichtkundig onderzoek van 's Heeren Jacob Cats "Cupido verloren en uitgeroepen"' (1776), *Tael- en dichtlievende Oefeningen van het Genootschap ter spreuke voerende: Kunst wordt door Arbeid verkreegen* 3 (Leiden 1780) 271-302, aldaar 272.

neiging groeide om de verachting waarin hij was geraakt in de meest schrille kleuren af te schilderen. Cats' verdedigers miskenden, al dan niet bewust, hun eigen solide apologetische traditie. Daarmee werd de algemene verguizing van de dichter een van de vaste ingrediënten in het standaardbeeld van het zedelijk verval: hoe diep was een natie gezonken die haar leermeester zo algemeen verloochende!

In de dialectiek van deze voorstelling van de zinkende natie past dat de betekenis die aan Cats' leermeesterschap wordt toegekend, evenredig stijgt. Interessant is dat Bilderdijk in dit verband een nieuw woord gebruikt. Zijn voorgangers hadden steeds gewezen op de populariteit die Cats had genoten. Bilderdijk spreekt als eerste over zijn *invloed:* 'hij, die mooglijk door zijne schriften meer invloed op het algemeen gehad heeft dan iemand' (272).

De neiging om de miskenning van Cats te verabsoluteren en om bij wijze van contrast zijn vroegere gezag te idealiseren vertoont kort daarop ook onze volgende getuige: Onno Zwier van Haren. In 1779 grijpt deze de herdenking van de Unie van Utrecht aan om in een *Proeve van eene nationale zedelijke leerrede, van een oud man aan de jeugd van Nederland* zijn diepe zorg over de toestand van het vaderland te verwoorden. Het stuk doet een dramatische oproep om terug te keren naar het verleden. Alleen herstel van de teloorgegane nationale karaktereigenschappen biedt enig perspectief voor de toekomst. Vol nostalgie schetst Van Haren een idyllisch tafereel van de eenvoud en zuiverheid van zeden die de zeventiende eeuw van laag tot hoog zouden hebben gekenmerkt. Dit is geen fantasie, zo beklemtoont hij, het beeld is gewaarmerkt door Jacob Cats. Vandaar: 'Pleegt raad met dat boek, hetwelk uwe voorouders als den zedenmeester van hoofdstad en provinciën aanzagen, en 't geen nu tot lezing der dienstmaagden wordt overgelaten door ouders, die het niet kennen, en door een jeugd, die eist [= ijst] op de gedachte, dat de levenswijs van hare overgrootmoeders ooit weder zoude kunnen ingevoerd worden.' [29] Herstel van het gezag van Cats in de hogere kringen, zo suggereert Van Haren, zou een wezenlijke

29 J. van Vloten, *Leven en werken van W. en O.Z. van Haren* (Deventer 1874) 503-521, aldaar 513.

bijdrage kunnen leveren aan de herleving van de oude deugden.

Met dit pleidooi voor een terugkeer tot de Catsiaanse pedagogiek stond Van Haren niet alleen. Een jaar eerder had een spectator met de karakteristieke naam *De Borger* al terloops iets dergelijks geopperd, in een vertoog getiteld ‘Middelen om de natie tot haar oud karakter weder te brengen’. [30] En enkele jaren later gaat Rhijnvis Feith - ook weer in een spectator - een stap verder als hij een rechtstreeks verband legt tussen de waardering voor Cats en het peil van het nationale karakter: ‘Ach! zo wy thans ongelukkig genoeg zyn van Cats lomp en onbeschaafd te vinden, 't is een treurig, maar zeker bewys, dat wy van ons volkskarakter en deugden afgeweken zyn, en juist zo ver als wy Cats onverdraaglyk vinden. Eens vormden zyne schriften onze jeugd, en zo lang ze het algemeene handboek van dezelve waren, bleven wy onze gelykenis aan onze braave voorvaderen behouden.’ [31]

Feith werd op zijn wenken bediend. Rond deze tijd nam de Amsterdamse uitgever Allart het initiatief tot een nieuwe uitgave van Cats' verzamelde werken. Of ook hij werd bewogen door maatschappelijke betrokkenheid kan worden betwijfeld; allicht rook hij in de Cats-*revival* commerciële mogelijkheden. Maar hij nodigde Rhijnvis Feith uit de tekstbezorging voor zijn rekening te nemen en die zag in ieder geval een gulden kans om het nationale herstel daar te beginnen waar het meeste resultaat was te verwachten: bij de opvoeding. Met deze nieuwe volledige uitgave, de eerste in zestig jaar, werd het immers mogelijk om Cats weer als voorheen ‘het algemeene handboek’ voor de jeugd te maken. Om het werk aantrekkelijk te maken voor de doelgroep werden nieuwe illustraties gegraveerd en werd de aloude, onhanteerbare uitvoering in een of twee delen in folio- of kwartoformaat vervangen door een reeks van negentien handzame deeltjes in duodecimo. En zo kon een nieuwe generatie zich spiegelen aan wat Feith noemt ‘dit meest oorspronglijk Nederlands Werk, dat wij bezitten’, dit ‘Heiligdom, daar de schimmen onzer doorluchtige Voorouderen nog in rond zweeven, in alle derzelver eenvou-

30 *De Borger* (1778) 71.

31 *De Vriend van 't Vaderland* (1787) 204. In een vertoog ‘Over de blinde ingenomenheid van zommige Nederlanders voor de fransche taal’.

wigheid en grootheid, in alle derzelver nijverheid en waare gelukzaligheid'. [32]

De negentiende eeuw

Het wat naïeve vertrouwen dat de zeventiende-eeuwers de weg zouden kunnen wijzen naar herstel tot de vroegere grootheid van Nederland, moest het al snel afleggen tegen de werkelijkheid van eerst de Franse tijd en vervolgens het herschikte Europa. Niemand kon meer geloven in een Nederland dat zich met de grote naties kon meten. De morele oriëntatie op de zeventiende eeuw werd daardoor eerder versterkt dan verzwakt. Juist het gegeven dat Nederland klein en kwetsbaar was geworden, zo redeneerde men, maakte het des te noodzakelijker om de nationale identiteit zorgvuldig te bewaken en te bewaren. In zijn meest zuivere vorm had die identiteit zich in de zeventiende eeuw gemanifesteerd. Al had Nederland tegenwoordig dan politiek en economisch onherroepelijk aan prestige ingeboet, het kon in ieder geval respect afdwingen door te tonen dat het oude volkskarakter nog niet verloren was gegaan.

Sinds het uitroepen van de Bataafse Republiek in 1795 werd deze cultus van het zeventiende-eeuwse verleden en van het nationale karakter niet meer alleen gedragen door particulieren en genootschappen. Voor het eerst zag de overheid een taak voor zichzelf weggelegd in de volksopvoeding, wat resulteerde in de organisatie van het lager onderwijs. Met lessen in vaderlandse geschiedenis en het zingen van vaderlandse liederen moest de geest van weleer worden gereactiveerd en verbreid.

In dit grootschalige proces van aankweken van nationale waarden kon Jacob Cats, juist ook door de toegankelijkheid van zijn taal en het pragmatische karakter van zijn moraal, anderhalve eeuw na zijn dood gecanoniseerd worden als de verpersoonlijking van de alle rangen en standen omspannende Nederlandse volksaard. De door Feith gegeven karakteristiek van zijn oeuvre als het 'meest oorspronglijk Nederlands Werk, dat wij bezitten' werd algemeen

32 *Alle de werken van Jacob Cats*, Rhijnvis Feith ed. 19 dln. (Amsterdam 1790-1799) I, iv.

overgenomen. Zo gaf de eerste generatie literatuurgeschiedschrijvers, aangetreden rond 1810, Cats een hechte positie als een van de top-drie van de Nederlandse letterkunde, naast Vondel en Hooft. [33] Toegegeven, de eerste was verhevener en de tweede rijker in zijn taal, maar Cats zong in een authentieke toon die de beide anderen misten. Willem de Clercq zegt het in zijn befaamde verhandeling over de buitenlandse invloeden op de Nederlandse literatuur aldus: 'niettegenstaande de navolging der vreemden in bijna alle zijne verhalen, is misschien niemand oorspronkelijker geweest in het voorstellen van het echt Nederlandsch karakter, waarvan hij den afdruk geeft.' [34]

Op een schaal als nooit tevoren wordt de dichter in de eerste helft van de negentiende eeuw voor het voetlicht gehaald in wetenschappelijke studies, bloemlezingen, genootschapsverhandelingen, tijdschriftartikelen, literaire voordrachten, schoolboeken. Het beeld van Cats als de nationale figuur bij uitstek krijgt in 1829 ook materieel gestalte als de *Maatschappij tot Nut van 't Algemeen* hem met een standbeeld vereert in zijn geboorteplaats Brouwershaven. Het is het eerste standbeeld in Nederland voor een dichter.

Maar met Cats wordt ook steeds zijn zeventiende-eeuwse publiek gehuldigd, dat hem zo voorbeeldig in ere hield. De voorstelling hiervan kreeg steeds idealiserender trekken en stolde tenslotte in het beeld dat elk huisgezin, van hoog tot laag, 'Vader' Cats naast de bijbel onder handbereik hield. [35] In de woorden van de Utrechtse

33 Wiskerke, *Waardering*, hfdst. 5. Vgl. E.J. Krol, *De smaak der natie. Opvattingen over huiselijkheid in de Noord-Nederlandse poëzie van 1800 tot 1840* (Hilversum 1997) 112-116, 128-129.

34 W. de Clercq, *Prijs-verhandeling over de vraag: welken invloed heeft vreemde letterkunde (...) gehad op de Nederlandsche taal- en letterkunde, sints het begin der vijftiende eeuw tot op onze dagen?* (Amsterdam 1824) 163.

35 De iconische situering van 'Cats naast de bijbel' dankt haar oorsprong mogelijk aan Jeronimo de Vries, die de hierboven aangehaalde observatie van Jan de Brune over Cats als 'de Bibel des jeugts', recht tegen de strekking in, interpreteerde als blijk gevend van een vrome eerbiediging van Cats 'als een heiligen Schrijver' en van zijn gedichten 'als godgewijde werken' (*Proeve eener geschiedenis der Nederduitsche dichtkunde* (Amsterdam 1810) 118-119).

hoogleraar en Nutsredenaar Jan Kops: ‘Langer dan eene eeuw werd hij door geheel Nederland voor deszelfs Zedemeester erkend, en zijne gedichten waren het Hand- en Huisboek in de zalen der Edellieden; in het studeervertrek der geleerden; in de woonkamer der burgeren, bovenal in de slaapvertrekken der gehuwden en in hunne kinderkamers; in het stookhuis der Landlieden, en in het schamele verblijf der behoeftigen. (…) Hij deelde in de achting en toegenegenheid van het algemeen, en men drukte dezelve op de gevoeligste en hartelijkste wijze uit, door hem *vader* Cats te noemen. Deze eerbiedwaardigen naam heeft hij nog onder ons behouden. Hoe zelden spreken wij in onze gezellige kringen van den Dichter Cats, van den Ridder Cats, of van den Raadpensionaris Cats; maar *vader* Cats heeft elk in den mond. Dit denkbeeld verwekt terstond heugchelijke en vertrouwelijke gewaarwordingen: van den vaderlijken vriend laat men zich het liefst onderrigten, vermanen en bestraffen. Cats was dit alles eenmaal voor elken Nederlander; is het nog voor velen; och mogt hij dit wederom voor allen worden!’ [36]

Hier, bij Kops, is het beeld van de zeventiende-eeuwse receptie van Jacob Cats gefixeerd, nadat het gedurende de voorafgaande negen decennia tot ontwikkeling was gebracht uit fragmentarische overleveringen en was ingekleurd met eigentijdse idealen. Cats als vader van zijn volk is een staaltje *invention of tradition*, een traditie die werd uitgevonden om in een actuele behoefte te voorzien. Het burgerlijke beschavingsoffensief van de late achttiende en vroege negentiende eeuw, met zijn mengeling van behoudzucht en idealisme, kan nauwelijks pregnanter worden geïllustreerd dan met de door Kops uitgesproken wens dat edellieden en behoeftigen, burgeren en landlieden, zich opnieuw verenigen tot één grote familie onder het vaderlijke gezag van Jacob Cats.

Nog steeds waren er echter Nederlanders, zo maakt Kops duidelijk, die Cats' gezag niet wensten te erkennen. Het duurde tot 1844 voor de eerste van hen openlijk zijn tegenstem verhief - de

36 J. Kops, ‘Redevoering over Jacob Cats, als verlichter des volks en bevorderaar van het nut van 't algemeen’ in: Idem, *Proeven van uiterlijke welsprekendheid (...)* (Haarlem 1818) 61-121, aldaar 70-71. Cursivering Kops.

eerste in anderhalve eeuw Catsreceptie. Het was Potgieter, in zijn bekende opstel *Het Rijksmuseum te Amsterdam*. Ook Potgieter - *juist* Potgieter - was graag bereid om aan de negentiende eeuw de zeventiende als spiegel voor te houden. Wat hem ergerde was dat de gangbare voorstelling daarvan zo benepen braaf was - zo Catsiaans. In het *Rijksmuseum* stelt hij Hooft, Vondel, Huygens en Cats op voor hun zeventiende-eeuwse publiek: 'Het zijn de burgers, voor welke zij dachten en zongen; de burgers van eenen krachtigen tijd, mannelijk in hunne uitspanningen en goedrond bij den beker; de burgers, die Spanje in drie werelddelen hadden overwonnen.' [37] Maar eigenlijk, zo suggereert Potgieter, detoneert Cats in dit gezelschap. Hoe weinig heeft een dichter die louter zong van min en huwelijk deel genomen 'aan de bewegingen zijns tijds, woelig als die was'! Akkoord, Potgieter is bereid Cats' zin voor huiselijk heil, zijn liefde voor het landleven en zijn godsdienstig gevoel te eren en hij raakt zelfs tot enthousiasme over Cats' vermogen om de Hollandse vrouwen voor ogen te stellen, 'vrouwen, welker wedergade de wereld buiten Holland niet had' (80). Maar wat hem ergert is dat aan deze dichter van het huiselijke zo'n prominente plaats is gegeven in de nationale eregalerij: 'Alles wat wij tegen Cats inbragten, wijte men der onoordeelkundige ophemeling zijner talenten, welke aan verhevener vernuften te kort doet; vernuften, welker karakter en kunst mannelijker waren dan de zijne, welker leven en lied om strijd getuigden van kracht' (80).

Potgieters poging om de 'onoordeelkundige ophemeling' van Jacob Cats tot meer adequate proporties terug te brengen, lijken weinig effect te hebben gehad. Zo weinig dat zijn vriend en Gidsgenoot Conrad Busken Huet twintig jaar later een veel radicalere afrekening nodig achtte. Intussen was de stroom van nieuwe uitgaven van en bloemlezingen uit Cats' werken, in kostbare en goedkope gedaantes, in uitvoeringen die mikten op een sobere zucht naar lering of stichting dan wel op een voorkeur voor lief

37 E.J. Potgieter, 'Het Rijksmuseum te Amsterdam' in: Idem, *Afrid ter Valkenjacht en Het Rijksmuseum te Amsterdam*, G.M.J. Duyfhuizen ed. (Rotterdam 1981) 61-112, hier 75. Oorspronkelijk verschenen in *De Gids*, 1844.

vormgegeven ontspanning, alleen maar aangezwollen. [38]

Misschien heeft Cats in de negentiende eeuw meer en breder verbreiding gevonden als 'Hand- en Huisboek' voor rijk en arm, geleerd en onontwikkeld, dan ooit in de zeventiende. Illustratief is in dit verband de gestage regelmaat waarmee nieuwe edities van zijn complete oeuvre op de markt werden gebracht. Na de editie van Feith, die uitgesproken duur was geweest, volgden in 1828 een betrekkelijk goedkope uitgave, in 1830 en volgende jaren een zeer dure, in 1843-1854 een middelmatig geprijsde (en enigszins gekuiste), in 1852 een zeer goedkope in zakformaat, in 1862 nog een heel goedkope maar nu in een ruimbemeten gedaante. Datzelfde jaar 1862 bracht bovendien de voltooiing van *Alle de wercken* in twee reusachtige, rijk geïllustreerde delen, die alle andere edities in de schaduw stelden en wedijverden met de folio's van de zeventiende en vroege achttiende eeuw. Dit was de uitvoering die Cats en zijn lezers verdienden! De Zwolse uitgever Tijl en de tekstbezorger Johannes van Vloten leken daarmee een *monumentum aere perennius* voor de dichter te hebben opgericht. In feite dolven zij zijn graf: het was dit nieuwe hoogtepunt van de Cats-cultus dat Busken Huet de gal deed overlopen en hem bracht tot zijn befaamde afrekening.

Huets opstel over Cats heeft naam gehouden als een staaltje superieure polemiek. Nog steeds bekend zijn striemende zinnen als: 'Deze godvreezende *moneymaker* is de inkarnatie geweest van den nederlandschen daemon. Met zijne door en door laaghartige moraal, zijne leuterlievende vroomheid en keutelachtige poëzie heeft hij onnoemelijk veel kwaad gesticht. Zijne populariteit is een nationale ramp geweest. (…) De val onzer nationaliteit moet niet het minst hieraan worden toegeschreven, dat Cats erin geslaagd is het nederlandsch karakter te herscheppen naar zijn eigen beeld. Hij heeft een wawelend en geniepig volk van ons gemaakt, heeft onzen smaak bedorven, heeft onzen kunstzin uitgedoofd, heeft geen hoogere eerzucht bij ons gewekt dan om, met Gods naam op de lippen en

38 J.J. Kloek, 'De afdeling negentiende eeuw van het Museum Catsianum - De canonisatie van Jacob Cats', *De Boekenwereld* 11 (1994-95) 221-228.

eene aalmoes in de uitgestrekte hand, te sterven als een millionair.' [39]

Het is Cats aan wie, volgens Huet, het Nederlandse volk zijn platheid van geest verschuldigd is. Naar de letter genomen wordt Cats zo opgezadeld met een onherstelbare schuld. In werkelijkheid gelooft Huet natuurlijk niets van die herschepping 'naar zijn eigen beeld'. Het is andersom: alleen een 'wawelend en geniepig volk' kan een platte geest als Jacob Cats eren als zedelijk leidsman en als dichter van de eerste rang. *Au fond* is het bij Huet net als bij Potgieter: het gaat hem minder om Cats zelf dan om de 'onoordeelkundige ophemeling zijner talenten', en dan nog weer minder om die ophemeling als zodanig dan om de geest waarvan zij een symptoom is. Het zou echter onjuist zijn om Huet in dit opzicht als een geradicaliseerde Potgieter voor te stellen. De inzet van Potgieters attaque was een morele: Cats vertegenwoordigt voor hem gebrek aan durf en aan allure. Huet gaat het om de kunst. Hij associeert Cats in de eerste plaats met artistieke benepenheid en banaliteit. De resonantie die de inzet van zijn stuk heeft gewekt, heeft ertoe geleid dat de rest wat in de vergetelheid is geraakt. De populariteit van Cats blijkt daar aanleiding om een principiële kwestie aan de orde te stellen, en wel de onverenigbaarheid van kunst en burgerlijke moraal. [40] Kunst, zo formuleert Huet hier voor het eerst expliciet zijn artistieke credo, is niet stichting, kunst is passie.

'[W]at komt een dichter al niet te kort die hartstogt mist! Misschien geeft men er zich over het gemeen niet genoeg rekenschap van, dat hartstogten op te wekken de eigenaardige roeping is der kunst, en dat eene magt die bestemd is driften te doen ontwaken, ook uit driften moet geboren zijn. In zichzelve is de kunst nooit onzedelijk; doch het ontroerend vermogen waarover zij beschikt ondermijnt ligt in ons gemoed het zedelijkheidsgevoel. (…) Een

39 Cd. Busken Huet, 'Jacob Cats' in: Idem, *Litterarische fantasien en kritieken* I (Haarlem 1881) 37-66, aldaar 38. Oorspronkelijk verschenen in *De Gids*, 1863.

40 G.-J. Johannes, 'Poëzie is mannetaal. Conrad Busken Huets visie op de dichtkunst', *Maatstaf* (1986) nr. 4/5, 23-35; O. Praamstra, *Gezond verstand en goede smaak. De kritieken van Conrad Busken Huet* (Amstelveen 1991) 127-134.

volkomen onschuldig genot levert de dienst van het schoone alleen voor hen op, die niet te eenemaal onervaren zijn in de zelfbeheersching; en daar de groote meerderheid der menschen op dit gebied wel altijd tot de klasse der dilettanten zal blijven behooren, zal men het nimmer te kwade kunnen duiden indien er zich waarschuwende stemmen verheffen tegen eene eenzijdige ontwikkeling van het schoonheidsgevoel. Niettemin zijn ze doodgeboren, de kunstgewrochten waarin het gevaarlijk vuur van den hartstogt, zoo het niet opvlamt en blaakt, niet ten minste zachtkens sluimert. (…) De schouwburg, - en in ruimer of beperkter zin kan men hetzelfde zeggen van koncerten, van tentoonstellingen, van romans, van bundels poëzie - de alle uitingen der kunst in zich vereenigende schouwburg is onuitstaanbaar indien hij verveelt; hij kan alleen belangstelling wekken door in het gemoed te tasten. Een apathisch tooneel is als een visch op het drooge. Passie is hier het eerste vereischte, passie het tweede, passie het derde. Doch hartstogten zijn geen olie in de heilige lamp der deugd, en ligter zal iemand door den schouwburg gevormd worden tot een held dan tot een braaf mensch.' [41]

Het is niet met de zeventiende-eeuwse dichter Jacob Cats dat hier wordt afgerekend, het is met de triviale, pragmatische kunstopvatting die heerste in het negentiende-eeuwse Nederland. Een esthetica waarin van kunst veeleer werd gevergd dat zij 'brave mensen' voortbracht dan 'helden'. Huets pleidooi voor uit hartstocht geboren en hartstocht wekkende kunst betekent een breuk met het burgerlijke beschavingsideaal, zoals ook de consequentie dat kunst daarmee een zaak voor weinigen is, regelrecht ingaat tegen het culturele harmoniemodel dat juist in Cats de grote vereniger van de standen had gehuldigd. Tot dusver had in Nederland nauwelijks een wrijving bestaan tussen artistieke en maatschappelijke idealen. [42] Het zal niet alleen aan Huet te danken zijn geweest maar kort na diens aanval

41 Blz. 48-49. Aldaar 'ten minste zachtkens sluimert' in plaats van 'niet ten minste…'. Dit is een vergissing, die in de voorrede bij Huets roman *Lidewyde*, waar deze passage wordt aangehaald, is hersteld.

42 N. Maas, 'Kunstenaarsleed. Verhalen over kunstenaars in de Nederlandse letterkunde van plusminus 1860-1885', *De Negentiende Eeuw* 14 (1990) 59-75; A. Hoogenboom, *De stand des kunstenaars. De positie van kunstschilders in de eerste helft van de negentiende eeuw* (Leiden 1993) hfdst. 2.

op Cats begint zich zo'n frictie duidelijk af te tekenen. Het ‘goede’ en het ‘schone’ worden niet meer als eenheid gezien. De volgende generatie, die van de Tachtigers, zet de definitieve stap: allereerst in de kunst door het *l'art pour l'art* te proclameren, maar ook maatschappelijk door een provocerende levenswijs *à la bohème*. Het woord ‘burgerlijk’ krijgt negatieve connotaties als ‘benepen’, ‘hartstochtloos’, ‘het veilige midden houdend’. [43] Het krijgt veelzeggend genoeg in deze betekenis ook een nieuw antoniem: ‘artistiek’.

In dit proces van autonomisering van de kunst was het met het prestige van Jacob Cats gauw gedaan. Dat wil niet zeggen dat hij in de vergetelheid raakte: uitgaven van zijn werken bleven verschijnen en zijn eer werd nog regelmatig verdedigd. [44] Maar symptomatisch is inderdaad dat de Catsbewonderaars zich zo evident in de verdediging gedrongen voelden. In zekere zin was daarmee een cirkel gesloten: ook in de achttiende eeuw was de teneur van de meeste Catsbeschouwingen defensief geweest. Een verschil is echter dat degenen die op Cats neerkijken zich nu wel en zeer zelfbewust manifesteren. Onthullend zijn in dit verband de woorden waarmee in 1872 Jonckbloet in zijn prestigieuze literatuurgeschiedenis aan Cats slechts historisch belang toekent: ‘*Voor ons* is hij ongenietbaar’. Onder erkenning van zijn goede bedoelingen ‘meesmuilen wij als men hem ons nog voor een groot dichter wil opdringen’. [45]

‘Voor *ons*’. ‘Meesmuilen *wij*’. Er moeten op dat moment nog tallozen zijn geweest die Cats met liefde ter hand namen. Voorlopig was het debiet van zijn werk verzekerd. Niettemin sluit Jonckbloet de Cats-adepten hautain uit van zijn *implied audience*. Waardering voor literatuur die in het teken van de burgerdeugden staat is voor hem a priori onverenigbaar met esthetisch onderscheidingsvermogen.

43 Deze semantische verschuiving is nog niet gedocumenteerd. Het *Woordenboek der Nederlandsche Taal* III (1902) omschrijft burgerlijk in deze zin in betekenisafdeling 4 als ‘Zonder vrijheid van geest, t.w. volgens het karakter van den burger, die angstvallig gehecht is aan zijne begrippen van “fatsoen”’. De oudste opgegeven vindplaats is uit de *Ideeën* van Multatuli en dateert uit 1873.

44 Bijv. Abraham Kuyper, die in *Het Calvinisme en de kunst* (Amsterdam 1888) 30, Cats huldigt als de calvinistische hoofddichter.

45 W.J.A. Jonckbloet, *Geschiedenis der Nederlandsche letterkunde* (Groningen 1868-1872) II, 384-386. Cursivering Jonckbloet.

Besluit

Het is opvallend dat sedert Huet en Jonckbloet literair-historische studies over Cats steevast een apologetische ondertoon hebben. Telkens weer lijken wie zich met hem bezighouden enigszins bezorgd voor hun literaire reputatie. Klaarblijkelijk is Cats nog steeds niet helemaal gehistoriseerd. [46]

Het recente onderzoek naar de betekenis van Cats voor de beschavingsgeschiedenis van de zeventiende eeuw geeft wat dat betreft een nieuwe onbevangenheid te zien. De voortrekkers ervan zijn niet bang zelf burgerlijk (in de nu gangbare betekenis van het woord) te lijken als ze zich interesseren voor de burgerlijkheid (in een oudere betekenis) van Cats. Iets minder onbevangen betonen ze zich als ze bij voorbaat uitgaan van de enorme betekenis die Cats zou hebben gehad voor het burgerlijke karakter van de Nederlandse samenleving. Daarmee sluiten ze immers naadloos aan bij een visie die pas in de loop van de achttiende eeuw tot ontwikkeling is gekomen, in de tijd dat dit burgerlijke karakter voor het eerst werd 'ontdekt'. Cats leverde de achttiende- en in nog sterkere mate de negentiende-eeuwer het ideaal dat deze zich had gevormd van het zeventiende-eeuwse volkskarakter. Toen in de late negentiende eeuw dit ideaal als verouderd werd ervaren, met name in de kunst, moest dezelfde Cats het ontgelden als de grote boosdoener.

De tijd lijkt rijp voor een nieuwe definiëring van de zeventiende-eeuwse Nederlandse burgerlijkheid. Het zou verstandig zijn om te beginnen met ons te ontdoen van de ballast van een generatie na generatie aangeslibte beeldvorming. Misschien is het een aardige gedachte om eens niet te stárten met Cats, maar in plaats daarvan de confrontatie met hem zo lang mogelijk uit te stellen. Dat zou wel eens allerlei perspectieven kunnen openen waarop het zicht tot dusver werd belemmerd door de schaduw van de onvermijdelijke Vader Jacob.

46 B. Luger, 'Gezicht en vergezicht. Perspectiefproblemen in het beeld van de zeventiende en negentiende eeuw', *De Negentiende Eeuw* 9 (1985) 131-144.